

KULTURNA POLITIKA EUROPSKE ZAJEDNICE I NJEZIN UTJECAJ NA MUZEJE

Susana López

Uvod

O bilježavajući utemeljenje Europske ekonomske zajednice 25. ožujka 1957. godine, Rimski sporazum bio je u svojoj biti ekonomski potez koji je udružio tri različite organizacije: Europsku ekonomsku zajednicu, Zajednicu čelika i ugljena i Zajednicu atomske energije. Rimski sporazum ne sadržava odredbe koje se tiču kulture, i ona se samo sasvim ukratko spominje na dva mjesta: jednom u članku 36, koji se odnosi na restrikcije kretanja dobara između zemalja članica na osnovi nacionalne, umjetničke ili povijesne baštine, i drugi put kao kratka referenca u dijelu koji govori o unaprjeđenju ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja zemalja izvan Europske zajednice s kojima postoje odnosi (Fisher, 1992.). Ovo isključenje kulture iz prvotnog Sporazuma ima svojih razloga. Kao što ističe Enrica Varese, načelnik Odjela za kulturu EEZ:

Tvorci Sporazuma donijeli su odluku da ne inkorporiraju kulturu u Rimski sporazum. U ono vrijeme bilo bi veoma teško započeti suradnju koja bi se, među ostalim, temeljila i na kulturi. Kao prvo, mi smo veoma različiti: kako zemlje, tako i narodi, tradicije i jezici. Kao drugo, morate uzeti u obzir i povijesni trenutak u kojemu je osnovana EEZ. Rat je bio tek nedavno prošao. To što je EEZ zasnovana na ekonomskim temeljima i što se u stvarnosti bavila razmjerno jednostavnim ekonomskim pitanjima nije nikakva koincidencija (Birkebaek, 1992a, 1).

Prvotni sporazum je dopunjen Dokumentom o jedinstvenoj Europi koji je stupio na snagu 1. srpnja 1987. godine. U njemu su sadržane značajne odredbe: glasovanje kvalificirane većine o mnogim pitanjima; veća uloga Europskog parlamenta; i uklanjanje trgovinskih zapreka 31. prosinca 1992. godine (Hebditch, 1992., 4).

Kultura još nije došla na dnevni red Zajednice, ali je i izravno i neizravno osjetila njezin utjecaj (Fisher, 1992.; Hebditch, 1992.), kao, na primjer, preko nekih aspekata pravnih, fiskalnih i trgovinskih propisa i uputa (kao što su autorsko pravo i porez na promet), koji su automatski stupili na snagu u svakoj pojedinoj zemlji članici Zajednice.

Institucije

Europska se zajednica sastoji od pet glavnih institucija: Komisije, Vijeća, Parlamenta, Suda i Ekonomskoga i Socijalnoga komiteta. Dokument o jedinstvenoj Europi ratificirao je novu instituciju, Europski savjet. Također postoji i Trgovački sud i Europska investicijska banka (za opis načina rada tih institucija pogledajte: Duch i Guillot, 1991.). Komisija nadgleda svakodnevno provođenje odluka i programa Zajednice, inicira donošenje odluka i zakonodavstva, te u svojstvu staratelja nad sporazumom, poduzima mjere protiv zemalja članica koje se ne pridržavaju odredaba (Hebditch, 1990.). Generalna direkcija X (audiovizualno, informacije, komunikacije i kultura) jedini je odjel u Zajednici koji se bavi kulturom. Sadašnji povjerenik je Jean Dondelinger, a ostale značajne položaje zauzimaju generalni direktor Colette Flesch, direktor zadužen za kulturu, komunikacije i građansku Europu (C)

Marco Piccarolo i načelnik Odjela za "kulturnu akciju" (1) Enrica Varese. DGX/C1 je, dakle, odjel u čijem se djelokrugu nalazi kultura, što u prvom redu zanima muzeje, ali ima i deset drugih direkcija koje mogu imati potencijalnog utjecaja na kulturu (Fisher, 1992.):

- DG I (Vanjski poslovi) povremeno financira kulturna događanja koja promoviraju Zajednicu.
- DG III (Unutrašnje tržište) zadužen je za takva pitanja kao što je autorsko pravo.
- DG IV (Politika konkurencije) objavljuje državne potpore.
- DG V je zadužen za zapošljavanje, industrijske odnose i socijalne poslove.
- DG VIII podupire razvojne projekte (uključujući i kulturne) za afričke, karipske i pacifičke narode.
- DG XIII bavi se telekomunikacijama, informatičkom industrijom i inovacijama.
- DG XVI (Regionalna politika) odgovoran je za Fond za europski regionalni razvoj i ostale regionalne programe.
- DG XXI (Carinska unija i neizravno oporezivanje) odgovoran je za porez na promet i pridržavanje poreza.
- DG XXIII (Poduzetništvo, distributivna privreda, turizam i kooperacije) može podupirati kulturu kroz pokroviteljstvo i turističke inicijative.
- TASK FORCE je zadužen za ljudske resurse, odgoj, obrazovanje i omladinu. Kultura, a time i muzeji kao njezin značajni sastavni dio, može imati koristi od uputa, propisa i projekata koje donosi svaka od tih direkcija, premda se investicije koje su potrebne u obliku sredstava i vremena da bi se mogle pratiti sve nove inicijative i da bi se svladale birokratske i često komplicirane procedure traženja sredstava ponekad ne isplate. Mit da "nadnacionalne institucije kontroliraju velike količine sredstava koja samo čekaju da ih izvuku dosjetljivi umjetnički direktori" (Fisher, 1992., 8) nije sasvim neistinit, ali raspoloživa sredstva nisu velika, natjecanje je oštro a proces dugotrajan i skup. Da bi europske kulturne institucije imale koristi od sredstava i projekata Zajednice, potrebno je proširiti djelovanje Zajednice na polju kulture. Razna zbivanja pokazuju izvjesni napredak na tom području. Na primjer, kultura može imati koristi od sredstava koje dodjeljuju fondovi kao što je Europski fond za regionalni razvoj, Socijalni fond ili Poljoprivredni fond, ili preko specifičnih projekata kao što su program ESPRIT (istraživanje i tehnologija na polju informatičke tehnologije) i program ERASMUS (razmjena na nivou višeg obrazovanja). Na kraju, neke specifične inicijative u vezi s kulturom (pa tako i s muzejima) potekle su od Generalne direkcije X, jedine koja je direktno povezana s kulturom.

Europska zajednica i kultura: prvi koraci

Tijekom prvih 20 godina postojanja Zajednice nismo bili svjedoci značajnijih inicijativa u kulturi. Smatralo se da će kulturni razvoj dobiti dovoljno indirektnih poticaja u povoljnoj ekonomskoj i društvenoj atmosferi i inicijativama kao što su bile one iz 1977. godine na polju slobodnog prometa kulturnim dobrima, slobode kretanja, propisa uperenih protiv krađe umjetnina, pokreta za usklađivanje porezne politike zemalja članica, kao i takvih područja kao što su autorsko pravo, *droit de suite* (autorsko pravo pri preprodaji) i porez na promet (Fisher, 1992.). Prva indikacija zainteresiranosti Zajednice na polju kulture bio je dokument "Kulturna akcija u Europskoj zajednici" iz 1979. godine, kojim se namjeravalo poboljšati socijalni i ekonomski položaj kulturnih radnika, naglašavajući potrebu za adekvatnim sredstvima (Fisher, 1992.). Ona su postala dostupna 1982. godine u obliku proračuna u iznosu 686.500 ekija (oko 486.718 funti) namijenjenog "potpori obrazovanja mladih kulturnih radnika i subvencioniranju kulturnih manifestacija" (Hebditch, 1992., 8). Dokument "Jačanje djelovanja u kulturnom sektoru", također iz 1982. godine, intenzivirao je djelovanje

Zajednice primjenjujući ekonomske odredbe Rimskog sporazuma i druge odluke na pojedince i organizacije koji se bave produkcijom i distribucijom kulturnih manifestacija (Fisher, 1992.).

Jedinstveno europsko tržište

“Iskrena deklaracija Europske unije”, koju su zemlje članice potpisale 19. lipnja 1983. godine, sadržavala je i članak o kulturnoj suradnji koji se odnosi na “prikladnost poduzimanja zajedničke akcije u cilju zaštite, promocije i očuvanja kulturnog naslijeđa”. Ministri kulture zemalja članica prvi put su se službeno sastali 1984. godine, ali kultura je još uvijek bila u nepovoljnom položaju jer nije imala potporu zakonske snage specifičnih odredaba u Dokumentu o jedinstvenoj Europi, na osnovi kojega je utemeljeno jedinstveno tržište. Izravna posljedica paragrafa o kulturi iz Odluke Vijeća iz 1983. godine bile su Odluka Vijeća o zaštiti europskoga kulturnog naslijeđa iz 1986. godine (Vijeće europskih društava, 1986a) i Odluka Vijeća o konzervaciji umjetnina i muzejskih predmeta (Vijeće europskih zajednica, 1986b). Neka pitanja koja proizlaze iz procesa jedinstvenog tržišta neizravno utječu na kulturu općenito, a na muzeje posebno. Prikazat ćemo neke od ovih potonjih, onako kako ih je sumirao Hebditch (1990., 1992.).

Slobodno kretanje dobara

Nestanak svih formalnih granica, i kao posljedica toga redukcija carinskih procedura, olakšat će organizaciju i kretanje izložaba unutar Zajednice, premda neke odredbe o izvozu umjetnina ostaju na snazi, kako ćemo vidjeti kasnije.

Napredak u informatičkoj tehnologiji

Otvoreno privredno natjecanje koje vrijedi za sva poduzeća u zemljama Zajednice znači veću konkurenciju u cijenama informatičke tehnologije (vidi također Vanden Abeele, 1982., 302), od koje muzeji i ostale kulturne institucije mogu imati koristi. Štoviše, pilotski projekti na polju informatičke tehnologije u područjima kao što su banke, informatički standardi, knjižnice i turističke informacije bit će od pomoći kod ostvarivanja jedinstvenog informatičkog tržišta.

Mogućnost zaposlenja

Europski građani, čija su zanimanja na neki način regulirana državnim propisima, a stečena su nakon najmanje tri godine obrazovanja na sveučilištu ili nekoj ekvivalentnoj obrazovnoj ustanovi, mogu slobodno prakticirati svoje zanimanje u bilo kojoj od zemalja članica Zajednice. U praksi, situacija je kompliciranija nego što to na prvi pogled izgleda; muzejski svijet, koncept “muzejskog zanimanja”, ne priznaje se u svim zemljama članicama ili se pod njim razumijevaju različite stvari od zemlje do zemlje. U uskoj vezi s tim pitanjem je i pitanje muzejskog obrazovanja, a razne su zemlje usvojile različite pristupe prema tome. Uputa EZ-a razmatra mogućnost provjere sposobnosti i doškolanjem (u trajanju od najviše do tri godine) da bi se svladale te razlike, ali i to bi moglo djelovati kao zapreka budućim transeuropskim muzejskim djelatnicima. U tom smislu Zajednica nastoji uskladiti priznavanje stručnih kvalifikacija (vidi također Hudson, 1990., Vanden Abeele, 1982., 306-307). Nastojeći odgovoriti na neka pitanja koja je pokrenula Uputa, Udruženje muzeja Ujedinjenoga Kraljevstva, u zajednici s ICOM-om UK, organiziralo je u lipnju 1992. godine seminar pod naslovom “Novi horizonti: mogućnosti zaposlenja muzejskih stručnjaka na jedinstvenom europskom tržištu” (Taylor, 1992.).

Okoliš

Dokument o jedinstvenoj Europi razmatra i mogućnosti intenzivnijeg angažiranja Zajednice u očuvanju, zaštiti i unaprjeđenju okoline, što također podrazumijeva i zaštitu nacionalnoga kulturnog naslijeđa kao i tradicionalnih zemljoradničkih metoda koje se smatraju prijateljskima prema okolini (što bi moglo zanimati muzeje na otvorenome, eko-muzeje i slično).

Strukturalni fondovi

Već smo vidjeli na koji način kultura i muzeji mogu imati koristi od Strukturalnih fondova.

Porez na promet

Pitanje poreza na promet veoma je složeno i još nije riješeno. Komisija je dugo radila s ciljem ujednačavanja poreza na promet u svim zemljama članicama, i premda će to biti dugotrajan proces pun poteškoća, rezultat će se odraziti na sve djelatnosti, uključujući tu i kulturu. Dvije prvotne Upute o porezu na promet, od 11. travnja 1967. godine, uopće ne spominju kulturna dobra ili umjetnine. Šesta uputa iz svibnja 1977. godine uvodi neke odredbe koje se odnose na umjetnine, ali ne spominje pitanja dobara stečenih iz druge ruke i umjetnina, antikviteta i skupljačkih predmeta. Konačno, nova Sedma uputa, koju je Komisija podnijela Vijeću 6. siječnja 1978. godine, u članku 2 prijedloga donosi porezna rješenja za umjetnine, antikvite i skupljačke predmete. Unatoč tome što je prošlo toliko mnogo godina, o Sedmoj se uputi još raspravlja, premda se proglašenje očekuje u bližoj budućnosti. Detaljan izvještaj o nekim poteškoćama u vezi s porezom na promet daju Claeys Bouüaert (1983.) i Guieu (1983.).

Zaštita kulturnih dobara

Kao što smo vidjeli u odlomku o slobodnom kretanju dobara, svakoj je zemlji dopušteno da postavi neke restrikcije trgovini radi zaštite svojih kulturnih dobara. Članak 36 Rimskog sporazuma specificira: Odredbe iz članaka 30 do 34 ne priječe zabrane ili ograničenja uvoza, izvoza ili tranzitiranja dobara ako je to opravdano na osnovi javnog morala, javne razboritosti ili javne sigurnosti; zaštite zdravlja i života ljudi, životinja ili biljaka; zaštite nacionalnog blaga koje ima umjetničku, povijesnu ili arheološku vrijednost; ili zaštite industrijskih ili komercijalnih dobara. Takve zabrane i ograničenja neće, međutim, sadržavati instrumente arbitrarne diskriminacije ili prikrivena ograničenja trgovine između zemalja članica. Jedan od glavnih problema je definiranje što se može, a što se ne može smatrati kulturnim dobrom, a taj problem je nadalje kompliciran činjenicom da, “dok su neki predmeti kulturni po samoj svojoj prirodi, bilo koji predmet može postati ‘kulturnim dobrom’” (Duchesne, 1982., 342). Na nesreću, Zajednica se još nije složila oko definicije kulturnog dobra (prilično detaljan “prijedlog definicije kulturnog dobra” može se naći kod Duchesne, 1982., 325). Drugi, i mnogo značajniji nedostatak, jesu razlike u zakonodavstvima različitih zemalja u definiranju kulturnog naslijeđa, na osnovi čega se i regulira kretanje dobara kako unutar tako i izvan zemlje (vidi Cannon - Brookes, 1982.). Zajednica čini napore da ujednači ove različite zakone, ali i o tome postoje tri različita stava:

(1) Neke zemlje nemaju ograničenja izvoza. U **Belgiji**, na primjer, zakon štiti tri kategorije predmeta koji su stariji od 100 godina, ili čiji su stvaraoci umrli prije više od 50 godina (*Zakon od 7. kolovoza 1931. godine, dopunjen Dekretom od 22. lipnja 1976. godine, i Zakon od 18. svibnja 1960. godine o pokretnom kulturnom naslijeđu u vlasništvu nacije*). Te kategorije uključuju slike, skulpture, gravure i crteže; primijenjenu umjetnost; pisma, autografe, rukopise, rane tiskane knjige i arhivsku građu. Ministarstvo umjetnosti i znanosti može zahtijevati na uvid registar pokretnih predmeta koji pripadaju

državi i smatraju se predmetima od nacionalnog značenja. Privatne se zbirke ne moraju registrirati, ali trebaju izvoznu dozvolu koja se može uskratiti samo u slučaju ako Ministarstvo smatra da bi izvoz mogao nanijeti ozbiljne štete nacionalnoj kulturnoj baštini. U sličnom su položaju Irska (*Zakon o nacionalnim spomenicima br. 2 iz 1939. godine, Zakon o nacionalnim spomenicima (amandman) br. 37 iz 1934. godine i Zakon o dokumentima i slikama (regulacija izvoza) iz 1945. godine*), kao i Luksemburg (*Zakon od 21. ožujka 1966. godine*).

(2) U nekom srednjem položaju nalaze se zemlje kao što je **Nizozemska**, čiji *Zakon o očuvanju kulturne baštine od 1. veljače 1984. godine* zahtijeva kompilaciju popisa djela koja se smatraju nacionalnom baštinom i ne mogu se izvoziti. Ministar, kojega savjetuje komisija, odlučuje koji će predmeti biti na popisu, a vlasnik ima prava braniti svoj slučaj. Neki se predmeti ne mogu staviti na popis: ona dobra koja su u vlasništvu svog stvaraoča ili njegovih nasljednika, i ona dobra koja su u vlasništvu osobe koja ih je uvezla u Nizozemsku, ili koja su u vlasništvu osobe koja ih je stekla u roku pet godina od uvoza.

U **Velikoj Britaniji** predmet mora ostati u zemlji ako je "tako tijesno povezan s našom poviješću i nacionalnim životom da bi njegov odlazak bio nesreća, ili je od izuzetnog značaja za proučavanje neke grane umjetnosti, znanosti ili povijesti". Ako predmet spada u neku od ovih kategorija, pitanje izvozne dozvole odgađa se na vremenski ograničeno razdoblje. U tom vremenu svaki britanski muzej ili slična institucija - a na osnovi nedavnih promjena - i svaki privatni pojedinac u zemlji može podići sredstva u vrijednosti predmeta i ponuditi da ga otkupi. Ako vlasnik odbije takvu ponudu, dozvola se uskraćuje i vlasnik nema prava da uloži novi zahtjev za izvoznu dozvolu u tijeku nekoliko narednih godina (Ballinger, 1991., 12).

Rezultati tog sistema (poznatog kao Kriteriji Waverely) podvrgnuti su oštrom kritiziranju. Prema Muzejsko-galerijskoj komisiji, sistem je neefikasan ako vlada ne poveća muzejima sredstva za akviziciju (Ballinger, 1991., 12), a izvještaj Kontrolnoga odbora za izvoz umjetnina naglašava to isto stanovište (The Hammer, 1991., 8). Bivši ministar za umjetnost Tim Renton zatražio je od Odbora da razmotri mogućnost poboljšanja Kriterija Waverely ili čak njihovu zamjenu, možda izvoznom listom (Ballinger, 1992., 9). Odbor je konačno preporučio sistem registra, koji ne predviđa kompenzaciju vlasnicima, čije se vlasništvo obezvrjeđuje jer se ne može izvesti iz zemlje (Ballinger, 1992., 8). Na tome se prestalo raditi uoči općih izbora 1992. godine (The Hammer, 1992., 9) i još ništa nije odlučeno.

U **Francuskoj** je kontrola izvoza stroža nego u Velikoj Britaniji. Neophodne su izvozne dozvole, a država može zabraniti izvoz nekog predmeta čak i onda kada ga nije u stanju otkupiti. Mišljenje o tome koji se predmeti mogu izvoziti a koji ne, daju kustosi nacionalnih muzeja, koji su skloni donositi odluke pod utjecajem interesa svojih muzeja. Trgovci umjetninama su protiv takva sistema, koji omogućuje pregovore iza scene o nekim individualnim slučajevima, i žele da se promijeni prilikom uvođenja jedinstvenog europskog tržišta, ali sistem podržava Direkcija za francuske muzeje. Gospođa Riou-Canals, članica Opservatorija za kretanje umjetničkih predmeta, radi na nacrtu prijedloga izmjene zakona, predlažući uvođenje neke vrste putovnice za sve umjetničke predmete koja bi bila nužna u slučaju izvoza; neke predmete ne bi bilo moguće izvesti, a posebna komisija ispitala bi svaki zahtjev za izvoz. Nacrt će biti predložen parlamentu na raspravu u jesen 1992. godine (Adam, 1992).

(3) Zemlje južne Europe, koje imaju veoma bogato kulturno naslijeđe, ali i malo sredstava da ga zaštite, razvile su stroge izvozne zakone.

Španjolski zakoni koji reguliraju kulturnu baštinu su *Zakon iz 1985. godine i novi Ley del Patrimonio Historico Español y Reales Decretos de desarrollo parcial de la Ley, iz 1991. godine*. Među ostalim odredbama, ustanovljen je Generalni registar lokaliteta i predmeta, kojim se "štite registrirani lokaliteti i

predmeti od prodaje ili razmjene, mijenjanja ili izvoza ako za to ne postoji službena dozvola" ((Wright, 1992., 27). Naknadno doneseni *reglamentos* (iz 1987. i 1986. godine) ustanovljuju Savjet za nacionalnu kulturnu baštinu (s predstavnicima regija i središnjeg Ministarstva kulture) i Odbor za registraciju, trgovinu i izvoz umjetnina (s predstavnicima Ministarstva kulture, Ministarstva financija i Carinskog i Poreznog ureda); pri kompiliranju registra zahtijeva se također suradnja regija (Wright, 1992., 27).

U **Italiji**, javne zbirke, uključujući i one koje pripadaju crkvi, smatraju se javnim vlasništvom i potrebna je posebna dozvola za restauraciju, posuđivanje ili prodaju (*Zakon 1089 iz 1939. godine i njegove dopune, Naredba savjeta od 5. srpnja i 8. kolovoza 1972. godine*). Zakon regulira privatno vlasništvo nad umjetninama pomoću *notificazione di alta interesse* (skupljači moraju obavijestiti o posjedovanju i akviziciji značajnih umjetnina), *nota di vincolo* (obavijest koja se šalje vlasniku da se predmet ne može restaurirati, posuditi ili prodati bez dozvole) i *diritto de prelazione*, prema kojoj se prodaja bilo kojeg predmeta koji spada u bilo koju od četiri zaštićene kategorije može zadržati na 90 dana da bi se steklo pravo otkupa, što daje državi vremena da odluči hoće li ga otkupiti ili neće; cijenu određuje ministarska komisija, kojoj predsjedava ministar prosvjete, na osnovi cijena na domaćem (a ne na međunarodnom) tržištu, a država za plaćanje ima rok od 12 mjeseci. Organizacija zadužena za registraciju golemoga talijanskoga kulturnog naslijeđa je Centralni institut za (nacionalni) katalog, koji je osnovan 1970. godine i bori se s ozbiljnim problemima:

Prošle godine (1990.) talijanska je vlada morala učetverostručiti proračun Instituta nakon što je ustanovljeno da je tijekom 20 godina Institut uspio popisno katalogizirati (samo) dva milijuna predmeta što je u prosjeku stajalo 120 funti (oko 169 ekija) po predmetu. To predstavlja manje nego 10 posto, zapravo čak samo 4 posto od očekivanog broja predmeta. (...) Svaka *soprintendenza* potiče lokalne muzeje na taj rad. (Wright, 1991., 31). *Regolamento* (razrađene upute za provođenje zakona) zakona 1089 od 1939. godine nije izglasan zbog izbijanja Drugoga svjetskog rata i još uvijek nije odobren (Wright, 1991., 30).

Grčka se diči najstrožim izvoznim zakonima u Zajednici, koji su bez sumnje posljedica dugotrajne pljačke te zemlje. Zakon određuje stroge kazne, konfiskacije i zatvorske kazne za one koji ga se ne pridržavaju, kao i nagrade i kompenzacije za one koji pomažu državi u zadaći zaštite kulturnih dobara. Postoje dva glavna zakona, *Zakon o antikviteta od 9. kolovoza 1932. godine i Zakon 1469 od 2. kolovoza 1950. godine*, koji se bavi zaštitom građevina lociranih na mjestima osobite prirodne ljepote (a koja nisu istodobno i povijesni lokaliteti ili arheološka nalazišta), i umjetnina nastalih nakon 1830. godine. Svi antikviteti (antikvitet se definira kao bilo što nastalo prije 1830. godine), bilo pokretni bilo nepokretni, u vlasništvu su države, koja ima prava da ih smjesti u državni muzej. Bilo koja osoba koja stekne antikvitet mora obavijestiti vlasti o vlasništvu najkasnije u roku dva tjedna; ako se smatra da predmet ima značajnu kulturnu vrijednost, Ministarstvo je ovlašteno da izvrši prisilni otkup za polovicu ugovorne cijene. Izvozne se dozvole veoma teško dobivaju; a ako Ministarstvo prosvjete odobri izvoz na osnovi sugestije Arheološkog savjeta, izvoznik mora platiti državi naknadni porez u iznosu od polovice vrijednosti predmeta; ako se izvozna dozvola uskrati, Ministarstvo može zatražiti da se predmet otkupi, ali za polovicu izjavljene vrijednosti.

"Poticaj"

Sve od potpisivanja Dokumenta o jedinstvenoj Europi, angažman Zajednice na polju kulture rastao je sporo i postupno, a proračun za DG X je narastao na 12 milijuna ekija u 1991. godini, u okviru ukupnog proračuna Zajednice za tu godinu u iznosu 55,5 milijuna ekija (oko 39,7 milijuna funti) (Fisher, 1992.). No međutim, DG X je također imao značajnih regresija.

Godine 1987. DG X je podnio Vijeću i Europskom parlamentu dokument nazvan "Novi poticaj kulturi u Europskoj zajednici" (na koji se često poziva kao na "Poticaj"), s namjerom da se upotrijebi kao plan djelovanja na polju kulture u razdoblju između 1988. i 1992. godine. Poticaj je predlagao (Hebditch, 1990., 1992.):

- a) stvaranje europske kulturne sfere, dajući prioritet slobodnom kretanju kulturnih dobara i usluga, i zahtijevajući da se izradi i prihvati etički standard u trgovini umjetninama i ujednačavanje poreznih odredaba unutar Zajednice;
- b) promociju europske audiovizualne industrije;
- c) olakšavanje pristupa kulturnim izvorima;
- d) unaprjeđenje stručnog obrazovanja;
- e) dijalog s ostalim zemljama.

Na žalost, Vijeće nije odobrilo ovaj dokument, usprkos dokazivanju Komisije da je pojačano djelovanje u kulturi sada postalo kako politička, tako i ekonomska nužnost, s obzirom na ciljeve zaokruživanja ekonomskog tržišta do 1992. godine i tranzicije od Europe naroda u Europski savez (Hebditch, 1990., 36).

To nastojanje, međutim, nije bilo posve uzaludno, i 27. svibnja 1988. godine ministri kulture donijeli su odluku da se daje prioritet četirima područjima u kulturi: audiovizualnoj tehnologiji, knjigama i čitanju (uključujući tu i podupiranje prevođenja), stimulaciji privatnog podupiranja (donacije, sponzorstvo) i stručnom obrazovanju. Štoviše, 1989. godine osnovan je i Komitet za kulturne konzultacije (CCC), koji se sastoji od predstavnika europske kulturne scene. Sadašnji predsjednik je Joachim Sartorius; potpredsjednik je Antonis Papayannides, a Max Hebditch, predsjednik Muzejskog udruženja Velike Britanije, član je Komiteta. Svaki pojedini član također je i predsjednik podkomiteta koji se bavi nekom zasebnom temom. Prvi izvještaj Odbora "Kultura za europskoga građanina u 2000. godini" nije naišao na odobravanje Savjeta i od Komiteta je zatraženo da podnese novi izvještaj do kraja 1992. godine.

Nove orijentacije

Komisija je 8. studenoga 1991. godine izdala upute za rad osoblja pod naslovom "Kulturno djelovanje u Europskoj zajednici: vizija nove orijentacije". Ovaj dokument je neka vrsta nasljednika "Poticajima" i slijedi neke linije zacrtane 1988. godine. Dokument se planira podastrijeti ministrima kulture u svibnju 1992. godine, a priopćenje bi trebalo prirrediti do siječnja 1993., te se namjerava provesti u djelo do 1994. godine. Dokument (vidi Komisija europskih zajednica, 1991.) je podijeljen na tri glavna područja: I. Kultura u jedinstvenom tržištu; II. Razvoj područja od zajedničkog interesa koja sadržavaju kulturne aspekte; i III. Intenzifikacija dijaloga s trećim zemljama, a posebno sa zemljama srednje i istočne Europe. Sve su smjernice utemeljene na principima:

- kulturne raznolikosti u svojim nacionalnim, regionalnim i lokalnim oblicima;
- supsidijarnosti. Zajednica se angažira samo onda kada je poduzimanje zajedničke akcije, na osnovi konsenzusa, efikasnije nego pojedinačno poduzimanje akcije od zemlje članice.

Dokument također potiče "povećanu suradnju i koordinaciju s relevantnim internacionalnim organizacijama (Europskim savjetom, UNESCO-om, Ujedinjenim narodima). Neke smjernice sadržane u ovom dokumentu zanimljive su i za muzeje.

Razvoj mreža u kulturnom sektoru

"Nove orijentacije" nastoje promovirati suradnju na polju kulture pomoću mreža na dva načina: "da bi se olakšao pristup postojećim programima i sredstvima Zajednice sektorima koji su povezani s kulturom" i "da bi se podržavale inicijative stvaranja mreža već u samom začetku". Vijeće je

donijelo smjernice i objavilo Rezoluciju o europskim mrežama od 14. studenoga 1991. godine (Vijeće europskih zajednica, 1991.), odlučivši da: NAGLAŠAVA značajnu ulogu mreža za kulturne organizacije i kulturnu suradnju unutar Europe;

ŽELI ohrabrivati aktivno sudjelovanje kulturnih organizacija u njihovim zemljama kroz nevladinu suradnju na europskoj razini;

POZIVA Komisiju da podnese registar europskih kulturnih mreža i da istraži, zajedno sa zemljama članicama, mogućnosti da te mreže dobiju veću ulogu u budućem kulturnom djelovanju.

Konzultativni sastanak o temi "Kulturne mreže u Europskoj zajednici" s predstavnicima odabranih glavnih postojećih mreža, organizacija i udruženja, održan pri DG X. Predsjedao je Rainer Volte, a vodila ga je Enrica Varese. Konzultativni sastanak je uslijedio nakon Rezolucije od 6. ožujka 1992. godine. Sastanak je dokazao da se Komisija veoma interesira za predmet, ali da, kao i obično, ima na raspolaganju vrlo mala sredstva, te da će se sredstva koja su na raspolaganju ionako raspodijeliti u obliku financiranja projekata, unatoč tome što se složila da je potpora infrastrukturi najhitnija potreba. Sljedeći koraci u tome smislu su registar europskih kulturnih mreža, na kojemu radi Rod Fisher, član Umjetničkog vijeća Velike Britanije, rad na ispitivanju mogućnosti da se osnuje sveeuropska mreža, u kojemu sudjeluje Carola Milner, članica Konzervatorske jedinice u Ujedinjenom Kraljevstvu, u zajednici s funkcionarima Europske komisije Vijeća Europe, kao i osnivanje registra profesionalnih konzervatora i restauratora.

Dostupnost kulture i bolje informiranje

"S ciljem da proširi svijest o umjetnosti i bolju difuziju kako bi je učinila dostupnijom i da bi je pružila još široj publici nakon 1992. godine", Komisija planira djelovanje na mnogim poljima, uključujući tu i prevođenje, posebnu pozornost prema manje povlaštenim članovima društva i privatno podupiranje kulture. Ovo posljednje je već neko vrijeme prisutno na dnevnom redu Komisije, a najnovija je akcija stvaranje Europskoga komiteta za privredu, kulturu i umjetnost, koji je ustanovilo Udruženje za poslovno pokroviteljstvo umjetnosti u Londonu u ožujku 1991. godine (Generalni sekretar je Anne Vanhaeverbeke). Komitet sada ispituje mogućnosti stvaranja baze podataka o pokroviteljima (Fisher, 1992.). Jedan od najvažnijih među programima za povećanje dostupnosti kulture je natječaj (koji se 1991. godine nazivao Platforma Europa, a 1992. Kaleidoskop) za sredstva namijenjena događanjima sveeuropskog značenja, u čijoj organizaciji sudjeluju najmanje tri članice Zajednice. Godine 1991. raspoloživa sredstva su iznosila 1,5 milijun ekija (oko 2,1 milijun funti) (Hebditch, 1992., 10).

Očuvanje kulturne baštine

To je "tradicionalno" polje rada Komisije, jer je "pokretno i nepokretno kulturno naslijeđe od nezamjenjive vrijednosti za europsku kulturu: ono utjelovljuje mnoge stadije naše civilizacije i različite izraze njezina identiteta". Djelovanje Zajednice je do sada bilo ograničeno na arhitekturno naslijeđe, dodjeljujući sredstva pilotskim projektima za konzervaciju graditeljskog naslijeđa (svake godine natječaj je bio namijenjen posebnoj temi), sredstva za restauraciju istaknutih građevina i sredstva za specijalizaciju nekim sveučilištima i institucijama kao što su ICCROM ili Sveučilište u Leuvenu, u Belgiji (Hebditch, 1992., 9). Sada Komisija želi proširiti zaštitu i na pokretnu baštinu, kao i ojačati veze s institucijama kao što su Vijeće Europe, UNESCO i druga specijalizirana tijela koja djeluju na tom polju.

Suradnja s trećim zemljama, osobito sa zemljama srednje i istočne Europe. Ovaj aspekt djelovanja bi se još mogao pokazati najkorisnijim za muzeje, a Velika Britanija planira konferenciju o toj temi, privremeno nazvanu Muzeji - EZ i istočna Europa, da bi obilježila svoje predsjedanje Zajednicom.

Maastrichtski sporazum

Glavna smetnja protiv koje se kulturi valja boriti u Europskoj zajednici je odsutnost klauzule o kulturi u prvotnom Rimskom sporazumu. Međutim, novome Maastrichtskom sporazumu o uniji iz 1991. godine dodana je ta klauzula o kulturi, što će staviti točku na staru raspravu je li Zajednica "kompetentna" za područje kulture, naravno, bude li sporazum ratificiran. Nove odredbe o kulturi u Maastrichtskom sporazumu daju Zajednici zakonska ovlaštenja da se bavi područjem kulture i mogle bi djelovati kao temelj na kojemu će se graditi novi projekti (mnogi od njih u vezi s muzejima). Inkorporiranje tih odredaba u Sporazum ima dvostruki učinak: dok budi nade u financijsku pomoć Zajednice, ima i nekih strahovanja neće li se u tom procesu izgubiti različitosti u kulturama pojedinih zemalja: Hoće li manje države pokleknuti pred "kulturnim imperijalizmom" većih? Hoće li se nacionalne i regionalne kulture stopiti u neku novu vrstu eurokulture? Ili će kulture ostati kao trajni simbol nacionalnog i regionalnog identiteta? (Bennet, 1992. 14)

Zamisao koju podupire većina kulturnih radnika je da kultura nije područje koje valja usklađivati. Naprotiv, ona je područje različitosti, a posebnosti i devijacije su njezine pozitivne odlike (Birkebaek, 1992b, 4).

Na sreću, izgleda da se DG X u potpunosti slaže s takvim idejama; Enrica Varese je izjavila:

Ne smijemo ujednačavati, već moramo podržavati raznolikost. (...) Mi ne bismo trebali određivati kulturnu politiku. Sam termin je ovdje neprimjenjiv. Moramo osigurati postojanje raznolikosti, a to se može postići samo oblikovanjem zajedničkih stavova - među ostalima, i prema stranim kulturnim utjecajima (Birkebaek, 1992a, 2).

Djelovanje na području kulture u potpuno drukčijem duhu negoli na drugim područjima je velik izazov Zajednici. Cilj je da se sačuva bogata raznolikost koja konstituira karakter Europe.

Europska muzejska mreža

Muzejski svijet već djeluje na stvaranju odgovarajućih mreža, a konferencija o tome održana je u Kopenhagenu 6. i 7. svibnja 1992. godine:

"da bi se raspravljalo o zajedničkim interesima i o mogućnostima da se formira europska muzejska mreža, (...) u obliku muzejskog vijeća Zajednice, koje bi trebalo raditi u interesu muzeja u vezi s budućim kulturnopolitičkim inicijativama unutar Zajednice."

To bi trebala biti mreža koja bi djelovala kao savjetodavno tijelo institucijama EZ-a u rješavanju relevantnih pitanja, a isto tako i mreža koja može uspostaviti i unaprijediti suradnju između muzeja zemalja članica, a također i uspostaviti suradnju između muzeja u Zajednici i muzeja u vanjskim zemljama (Birkebaek, 1992b, 6-7).

Na konferenciji je prezentiran prijedlog Europskome muzejskom savjetu koji teži sljedećim ciljevima:

- ponuditi svim vlastima Zajednice savjete i izjave o svim pitanjima koja se tiču interesa muzeja i upravljanja kulturnim naslijeđem;
- raditi u interesu muzeja unutar Zajednice, (...) na očuvanju muzejskoga koncepta, uključujući tu i zaštitu integriteta i etičkih tradicija muzeja;
- unaprijediti suradnju među muzejima unutar Zajednice i raditi na razvoju odnosa s muzejima u vanjskim zemljama. Sljedeća se područja mogu spomenuti kao polja suradnje između muzeja Zajednice: doprinos stvaranju pogodnih uvjeta za razmjenu izložaba, obrazovanja i specijalizacije, razmjenu informacija, razvitak i razmjenu pogodnosti na polju konzervacije, kao i razmjenu stručnjaka (Birkebaek, 1992c, 1-2).

Na kraju konferencije odlučeno je da se osnuje Europska muzejska mreža (vidi Birkebaek i Jeppesen, 1992.). Da bi se priredio prvi nacrt i dnevni red za prvi formalni sastanak mreže, formirana je radna grupa od predstavnika

Danske, Belgije, Francuske, Italije i Velike Britanije (predstavnik Velike Britanije je Mark Taylor, direktor Muzejskog udruženja). Grupa se sastala ujesen 1992. godine; svaka članica Zajednice mora izabrati jednog predstavnika da bi se mogao formirati komitet od dvanaest članova (vidi Rose, 1992.). Ovaj razvoj budi nade da su muzeji Zajednice, čak i ako Maastrichtski sporazum ne bude ratificiran, na dobrom putu prema suradnji.

Ostale korisne inicijative

Ima muzejskih inicijativa koje već funkcioniraju na sveeuropskoj razini i, premda nisu izravno vezane uz Zajednicu, mogu pridonijeti uspostavi veza između muzeja Zajednice i muzeja iz drugih europskih zemalja koje nisu članice Zajednice, a također služe i kao korisni izvori informacija.

Nagrada Europski muzej godine

(The European Museum of the Year Award - EMYA)

Nagrada Europski muzej godine začeta je u Velikoj Britaniji, gdje već od 1972. godine postoji nagrada za muzej godine, koju organizira Nacionalna baština. Godine 1976. odlučila je Europska kulturna zaklada, na zahtjev Nacionalne baštine, da podupre sličnu shemu za čitavu zapadnu Europu (istočnoeuropske zemlje uključene su kasnijih godina). Ostale institucije koje podupiru nagradu su Međunarodni muzejski savjet (ICOM), Europska zajednica i Vijeće Europe. Cilj organizatora je uvijek bio da i natjecajem privuku pozornost javnosti novim idejama na muzejskom polju rada. Uvijek se posvećuje pomna pozornost načinu na koji su kandidati koristili izvore koji su im stajali na raspolaganju, poduzetnom duhu i osjećaju društvene odgovornosti. Tehnička ili profesionalna savršenost same po sebi nikada nisu smatrane adekvatnom preporukom, pa mali muzej ima isto tako velike šanse da pobijedi kao i veliki (Hudson, 1978., 4-5).

Jedan od uvjeta natječaja je da su kandidati ili netom otvoreni tijekom prijašnjih dvanaest mjeseci, ili da su u tom razdoblju proveli neke značajne reforme. Nagrada postoji od 1977. godine, a jedan od sudaca i organizatora, Kenneth Hudson, predložio je i plan za "bratimljenje muzeja preko nacionalnih granica" (Hudson, 1988., 19). Najnoviji moment je stvaranje Udruženja nagrade muzeja godine, "novog informacijskog i savjetodavnog servisa za europske muzeje".

SIME

Prvi Međunarodni salon muzeja i izložaba (Salon International des Musées et des Expositions) održan je u Parizu, u siječnju 1988. godine (Notes and Comments, 1987., 1988.). Njegovo porijeklo, mješavina populističke i specijalističke privlačnosti, raznolike reakcije na koje je naišao u raznim zemljama, kao i njegovi ciljevi u duhu "muzejskog sajma", nikada nisu jasno definirani. Salon se održava svake dvije godine, a do danas je bio održan u siječnju 1990. godine ((Grunfeld, 1989.; Cannon - Brookes, 1990.; Davies, 1990.) i u siječnju 1992. godine (Cannon - Brookes, 1991.; News, 1991., 1992.). Dok je na Prvom salonu prevladavala francuska prisutnost, popis sudionika na Drugom salonu (Provinciales, 1992.) pokazuje porast europske participacije. Karakteristično je da su istočnoeuropski muzeji nastojali doći na Salon i tamo uspostaviti veze sa svojim zapadnoeuropskim kolegama, no premda se Salon naziva "međunarodnim", do sada je bio gotovo isključivo europski. Unatoč tome, Salon je pogodan (premda i skup) izložbeni prostor koji daje priliku muzejima da se predstave, kako drugim stručnjacima, tako i širokoj javnosti; sudjelovanje na Salonu je također neformalan način da se uspostave osobni kontakti među muzejskim stručnjacima i stvore veze koje bi se inače teško ostvarile na mnogo formalnijoj, birokratskoj razini. Predložena Europska mreža muzeja mogla bi iskoristiti Salon da se predstavi drugim zemljama i da organizira razgovore, seminare i okrugle stolove o sveeuropskim pitanjima.

SIME organizira Provinciales, poduzeće koje je utemeljio Jean - François Grunfeld 1987. godine. Provinciales, zajedno s Nacionalnim muzejima i galerijama na Merseyside (Velika Britanija) i MUSE (uslužno poduzeće za povijesnu i umjetničku baštinu iz Italije), organizira također Tourmusé, natječaj na temu turizma i muzeja koji je otvoren za sve europske muzeje. Komisija europske zajednice, ICOM i ECTAA (grupa putničkih agencija i turoperatorska udruženja u Zajednici) također podupiru natječaj, čiji je cilj "promovirati kvalitetni kulturni turizam u Europi, kao i poticati razvitak aktivnog partnerstva između muzeja i turističkih profesionalaca". (Provinciales, National Museums and Galleries on Merseyside and MUSE, 1991.). Ova se nagrada veoma razlikuje od EYMA i po tome što ima jasnu ekonomsku svrhu, pa tako i dosta izgleda da privuče više sredstava Zajednice (na primjer, onih namijenjenih pomaganju turizmu ili razvoju na marginalnim područjima). Na prvom natječaju, održanom 1991. godine, pobijedio je Muzej pokretne slike (MOMI) iz Londona (Cannon - Brookes, 1992.).

Europski muzejski žurnal

Europski muzejski žurnal, koji je još u razvitku, vjerojatno će biti tromjesečna publikacija na engleskom jeziku, koja će izvještavati o muzejima, muzejskim vijestima i zbivanjima diljem Europe. Jedan od glavnih problema s kojim se nose europski muzeji je nedostatak informacija o zbivanjima u ostalim dijelovima Europe. Žurnal bi mogao pridonijeti širenju informacija o konferencijama, mogućnostima zaposlenja, razmjeni osoblja i o mnogo čemu drugome. Kenneth Hudson radi na konsolidaciji Žurnala u suradnji s Muzejsko-galerijskom komisijom (Velika Britanija) i Art Newspaper, uz potporu ICOM-a. Art Newspaper se u principu složio da ga objavljuju kao dodatak svojim novinama, pokrivajući tako troškove produkcije i distribucije. Procijenjeno je da uređivački troškovi iznose oko 25 tisuća funti na godinu (oko 35.250 ekija), a Europska komisija je zamoljena da pokrije bar dio tih troškova.

Literatura:

- Adam, G. (1992). "Art Passport", *Antique Collector*, March 1992:49
- Ballinger, C. (1992). "MGC Blames Government for Export Failure", *Museums Journal*, 91(11): 12-13.
- Ballinger, C. (1992). "Listing a Probability", *Museums Journal*, 92 (19): 8.
- Bennet, O. (1991) "Cultural Administration in the New Europe", *Graduate Careers*, 24(4): 14-15.
- Birkebaek, F. (1992a). "The EEC Should not be Harmonized. Interview with Enrica Varese", neobjavljena verzija na engleskom jeziku za Muzejsku konferenciju EZ-a, Kopenhagen, 6.-8. svibnja 1992. Original ovog članka na danskom jeziku objavljen je u časopisu *Danske Museer*, IV (4), kolovoz, 1991.
- Birkebaek, F. (1992b). Introduction. Neobjavljeno. Muzejska konferencija EZ-a, Kopenhagen, 6.-8. svibnja 1992.
- Birkebaek, F. (1992c). Proposal for the Creation of a Museum Council. Neobjavljeno. Muzejska konferencija EZ-a, Kopenhagen, 6.-8. svibnja 1992.
- Birkebaek, F. i Jeppesen, K. (1992). Summary of Resolutions made at the EC Conference of Museums. Neobjavljeno. Muzejska konferencija EZ-a, Kopenhagen, 6.-8. svibnja 1992.
- Cannon - Brookes, P. (1992). "The Free Movement of Works of Art", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 1(4): 330-335.
- Cannon - Brookes, P. (1990). "2nd Salon International des Musées et des Expositions", *Museum Management and Curatorship*, 9(1): 98-99.
- Cannon - Brookes, P. (1991). "SIME 1992", *Museum Management and Curatorship*, 10(3): 324-325.
- Cannon - Brookes, P. (1992). "Tourmusé Competition 1991", *Museum Management and Curatorship*, 11(1): 91.
- Claeys Botillaert, I. (1983). "The Taxation of Works of Art", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 2(1): 13-21.
- Commission of the European Communities (bez datuma). Proposition of a CEC Initiative in the Field of Information Technologies Applied to Art and Culture. Brussels: Directorate - General XII, Telecommunications, Information Industries and Innovation.
- Commission of the European Communities (1991). Cultural Action in the European Community. New Orientations Envisaged. Commission Staff Working Paper. CEC SEC (91)2121. Brussels.
- Commission des Communautés Européennes (1991). *Traité sur l'Union Européenne (approuvé par le Conseil Européen le 11 décembre 1991 à Maastricht; sous réserve de signature et de ratification). Extraits concernant la culture.* Brussels: Commission des Communautés Européennes, Direction Générale Audiovisual, Information, Communication, Culture.

- Council of the European Communities (1986a). "Council Resolution of the Ministers with Responsibility for Cultural Affairs, meeting within the Council on 13th November 1986 on the Protection of Europe's Architectural Heritage", *Official Journal of European Communities*, C 320/1.
- Council of the European Communities (1986b). "Council Resolution of the Ministers with Responsibility for Cultural Affairs, meeting within the Council on 13th November 1986 on the Conservation of Works of Art and Artefacts", *Official Journal of European Communities*, C 320/3.
- Council of the European Communities (1991). "Council Resolution of the Ministers with Responsibility for Cultural Affairs, meeting within the Council on 14th November 1991 on European Cultural Networks", *Official Journal of European Communities*, C 314/1.
- Davies, M. (1990). "SIME a Success", *Museums Journal*, 93(3): 16.
- Duch I Guillot, J. (1991). *Guia europea de la joventut.* Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Duquesne, J. (1982). "Free Trade in Works of Art", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 1(4): 322-330.
- Fisher, R. (1992). *Who does what in Europe?*, London: Arts Council of Great Britain.
- Grunfeld, J. F. (1989). "SIME - Blowing the Museum Trumpet", *Museums Journal*, 89(5): 17.
- Guieu, P. (1983). "The Proposal for a Seventh VAT Directive", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 2(1): 22-26.
- The Hammer, (1991). "Reviewing Committee speaks out", *Museums Journal*, 91(11): 12-13.
- The Hammer, (1992). "Comments on the Waverly System", *Museums Journal*, 92(3): 9.
- Hebditch, M. (1990). "Community Concerns", *Museums Journal*, 90(5): 35-37.
- Hebditch, M. (1992). *Museums and the Developing Cultural Policy of the European Community.* Neobjavljeno. Muzejska konferencija EZ-a, Kopenhagen, 6.-8. svibnja 1992.
- Hudson, K. (1978). *European Museum of the Year Award.* London: National Heritage.
- Hudson, K. (1988). "Twins", *Museums Journal*, 88(1): 19-21.
- Hudson, K. (1990). 1992. *Prayer or Promise?* London: HMSO.
- News (1991). "SIME 1992", *Museum Development*, June 1991: 8-9.
- News (1992). "SIME 1992 Gains wider Support from Europe", *Museum Development*, February 1992: 10-11.
- Notes and Comments (1987). "First International Salon of Museums and Exhibitions", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 6(3): 317-318.
- Notes and Comments (1988). "1st International Fair of Museums and Exhibitions", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 7(2): 209-210.
- Provinciales (1992). *SIME 1994.* Paris: Provinciales.
- Provinciales; National Museums and Galleries on Merseyside; and MUSE (1991). *Tourmusé.* Paris: Provinciales.
- Rose, P. (1992). "More European Co-operation", *Museums Journal*, 92(8): 15.
- Taylor, M. (1992). "MA News Seminar: New Horizons: Employment opportunities for museum professionals in the single European Market", *Museums Journal*, 92(4): 35.
- Vanden Abeele, M. (1982). "Europe, Culture and the Art Market. Introduction", *The International Journal of Museum Management and Curatorship*, 1(4): 304-311.
- Wright, P. (1991). "Inside Italy", *Museums Journal*, 91(6): 25-33.
- Wright, P. (1992). "States of the nation", *Museums Journal*, 92(6): 25-33.

Preuzeto iz: *Museum Management and Curatorship* (1993), 12, 143-157.

Prijevod s engleskog:
Zdenka Ungar